

YEMEN'DE BİR OSMANLI-ARAP ŞEHİRİ: SAN'A

Yrd.Doç.Dr. Yasemin BARLAK
Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Arap Yarımadası'nın güneydoğusunda yer alan, Romalıların "Arabia Felix" (Talimli Arabistan), Arapların ise "el-Yemen es-Saïd" (Mutlu Yemen) adını verdikleri Yemen, çok eski devirlere kadar uzanan tarihi ile ün kazanmış bir coğrafyanın adıdır. Bir kısım rivayetlere göre, Kur'an'da özellikle mamurluğu ile tanıtılan ve "Ülkeler içinde benzeri yaratılmamış, sütunlar sahibi İrem" olarak ifade edilen meşhur İrem şehrinin bu bölgede bulunduğu belirtilmektedir. Mainliler, Sebeliler ve Himyeriler gibi büyük medeniyetlere ev sahipliği yapan bölgenin, geçmişten gelen köklü kültürünü ve tarihî yapılarını bu güne kadar canlı bir şekilde ayakta tutmayı başaran San'a şehri, günümüz dünyası için orijinal kalmış örnek şehirlerden biridir. Denizden yaklaşık 2200 metre yükseklikte bulunan ve tarihteki ilk apartmanlara sahip şehir olarak ifade edilen San'a, günümüze kadar ulaşan özgün mimarisi ile görenlere hayranlık veren bir tarih şehri olma özelliği taşımaktadır. Yemen'in Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra vilayet merkezi olarak kullanılan San'a, mimari yapıları ve zengin kültürü ile yüzlerce yıllık Yemen'deki Osmanlı idaresinin izlerini üzerinde barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: San'a Tarihi, Yemen'de Türkler, San'a'da Osmanlı Eserleri, Tarihi Şehirler, San'a

ABSTRACT

An Ottoman-Arab City In Yemen: Sana'a

Yemen, which is in the Southeast of the Arabian Peninsula, named as "Arabia Felix" by the Romans and "al-Yemen es-Saïd" (Happy Yemen) by the Arabs, is the name of a geography that has gained fame with its history dates back to the Ancient times. According to some reports, it has been stated that the famed Irem heaven city, which is introduced in the Qur'an with its prosperity and expressed as "Irem is unprecedented that has not been created among the countries, has pillars" is in this region. Sana'a is one of the original cities for our age/today's world which hosted the great civilizations such as Ma'in, Saba and Hamyar and has achieved to survive the historical places and deep-rooted culture from the past till the present day. Sana'a, which is located at an altitude of approximately 2200 meters from the sea and has the first apartment buildings in the history, is a historic city that is admired by those who see it, due to its unique architectural structure. Sana'a which was used as the centres of the province aftermath of fall under the Ottoman domination of Yemen, bears the traces of the architectural structures and rich culture and the centuries-old Ottoman administration in Yemen.

Keywords: History of Sana'a, Turks in Yemen, Ottoman Works of Art in Sana'a, Historical Cities, Sana'a

Giriş

Kızildeniz'den 170 kilometre içeride, 2200 metre yükseklikte, Serat (Servât), Nukum, Ayban dağları ve Nahdeyn tepeleri ile çevrili bir alanda yerleşik bulunan tarihî San'a şehri,¹ rivayetlere göre Nuh'un oğlu Sam tarafından kurulmuştur. Sam, şehri önce ez-Zebr denilen yere kurmayı düşünmüş, daha sonra bugünkü konumuna yerleştirmiştir.² Sam'ın dördüncü kuşaktan oğlu Yaktan'ın Ezâl ve Eymen adlarında iki oğlu vardır. Bugünkü San'a şehrine, ilk olarak Ezal adı verilmiş, Ezal'in San'a isimli oğluna nispetle şehrin adı sonradan San'a olarak değişmiştir. Genel olarak bölgenin ismi ise Eymen adı ile anılmıştır. Yemen ismi de buradan gelmektedir.³ Diğer bir rivayete göre Ezal adıyla bilinen şehir, sanayide kullanılan ve nadir bulunan ticarî malların buradan çıkması sebebiyle ya da sanat merkezi anlamıyla ilişkili olarak "San'a" ismi ile tanınmıştır.⁴ Serat (Servât) sıradağlarının ortasında, Nukum Dağı'nın eteklerindeki bu şehir, yüksekliği sebebiyle Yemen sıcaklarını hissettirmemektedir. Ekvatora yakınlığı sebebiyle bölgede gece ve gündüz neredeyse eşit uzunluktadır ve şehir her mevsim baharı anımsatan bir iklime sahiptir.⁵ Meşhur İrem'in sahibi Ad kavminin bu bölgede yaşadığı göz önüne alındığında,⁶ San'a'nın tarihî yapılarında görülen dikkat çekici mimari özelliklerin bu dönemlerden gelen ve Main,⁷ Sebe⁸ ve Himyeriler⁹ ile devam eden bir medeniyetin ürünü olduğu düşünülebilir. San'a şehri, bölgede taşıdığı özel değeri sebebiyle Tâcû'l-Yemen, Kürsiyyü'l-Yemen, Ümmü'l-bilâd (şehirlerin anası) olarak da isimlendirilmiştir.¹⁰

San'a'nın en dikkat çekici özelliklerinden biri şehrin etrafının surlarla çevrili olmasıdır. Alt kısımları bazalt taşları ile üst katları ise kâğırdan yapılmış olan çok katlı haneleri, birbiriyle ahenk içerisindeki süslemeleri ile dikkat çekmektedir.¹¹ Camileri, kışalaları, resmi binaları ve hastanesi ile muhteşem Osmanlı mi-

¹ Bilge, Mustafa L., "San'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2009, XXXVI, 88.

² Yemen Salnamesi, Muharriri: Hamid Vehbi, İkinci Defa, h. 1299 (1881/1882), s. 59-60.

³ Bkz. Râzî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah Muhammed, *Târîhu Medîneti San'a*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Umrî, Dâru'l-Fikr, III. bs. Beyrut 1409/1989, s. 70.

⁴ Yemen Salnamesi, Muharriri: Hamid Vehbi, h. 1298, s. 66; Ahmed Raşid, *Târîh-i Yemen ve San'a*, ty. yy. II, 330-331, İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi ve Bitkisel Coğrafyası*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 46; Ehiloğlu San'a'yı "Bütün Yemen tarihinin yarı hissesine sahip sayılacak kadar ehemmiyetli bir şehir..." olarak tanıtmaktadır. Ehiloğlu, Zeki, *Yemende Türkler*, Kardeş Matbaası, yy. ty. s. 55.

⁵ Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 55; San'a'da ilkbahar; Ocak, Şubat, Mart aylarını, yaz; Nisan, Mayıs, Haziran aylarını, sonbahar; Ağustos, Eylül, Ekim aylarını, kış ise Kasım ve Aralık ayları ile Ocak ayının yarısına kadarlık dönemi içine almaktadır. Yaz mevsiminde sıcaklık en fazla 25-27 dereceyi bulmakta, en soğuk kış döneminde gündüz sıcaklığı 15-16 dereceye kadar çıkabilmektedir. İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 47.

⁶ Nüveyrî şehrin San'a yakınlarında kurulduğunu belirtmektedir. Nüveyrî, Şihabüddin Ahmed bin Abdülvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, thk. Müfid Kumeyha, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2004, XIII, 58-60; Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud, *Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdül-Mun'im Âmir, Dâru'l-Haya, Kahire 1960, s. 3-7. Sarıkçioğlu, yeni arkeolojik verilerin, İrem'in eski Edon bölgesinde; Lut gölünün Güney Batısında bulunduğuna işaret ettiğini belirtmektedir. Bkz. Sarıkçioğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, V. bs. Isparta 2004, s. 63.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin eş-Şeyh, *el-Arab Kable'l-İslam*, Dâru'l-Ma'rife, İskenderiye 1993, s. 75-78.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin eş-Şeyh, *el-Arab Kable'l-İslam*, s. 89-116.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin eş-Şeyh, *el-Arab Kable'l-İslam*, s. 510-529.

¹⁰ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 46; Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 55.

¹¹ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 48-49.

marisi ise şehre ayrı bir hava katmıştır.¹² Tüm bu tarihî dokuları ile geçmişinde ne kadar köklü bir medeniyete sahipse, günümüzde bir o kadar modernlikten uzak kalmış olan bu şehir ve şehrin mutaassıp ve mağrur insanları için tarihin hangi döneminde yaşadıklarını ifade etmek oldukça zor görünmektedir. 1984 yılında kentin “Eski San'a” olarak ifade edilen kısmı Birleşmiş Milletler tarafından Dünya Miras Listesi'ne dâhil edilmiş, 2004 yılında ise şehir, Arap Kültür Başkenti olarak seçilmiştir.¹³ Biz bu makalemizde coğrafi konumu, mimarisi ve kültürel yapısı ile Osmanlı hâkimiyetinin son dönemi olan XX. yüzyılın başlarında San'a'yı inceleyerek, şehir üzerindeki Osmanlı etkisini değerlendirmeye çalışacağız.

I. Osmanlı Dönemine Kadar San'a

Doğu Afrika ve Hindistan'ın denizaşırı komşusu olan Güney Arabistan, kara yolu ile Akdeniz'e kadar ulaşan ticarî hareketliliğin kavşak noktasında bulunması sebebiyle, yer yer coğrafi yapısının ve ikliminin insan yaşamına kattığı zorluklara rağmen dünyanın en eski medeniyet merkezlerinden biri olmuştur. Sadece Güney Arabistan'ın değil, Arap Yarımadası'nın bilinen en eski yerleşim bölgeleri arasında yer alan San'a; Çin ve Hindistan'dan deniz yolu ile getirilen malların Akdeniz'e taşınmasında ticarî bir merkez görevi yapmıştır. Nitekim şehir, M.Ö. 750 ile M.Ö. 115 yılları arasında hüküm süren Sebe Devleti'nin başlıca şehirleri arasında iken, Sebe Hükümdarlığı'nın ikinci devresinde başkent haline gelmiştir. Sebeliler, Güney Arabistan'da kurulan devletlerin en seçkin olanıdır. Bir mühendislik harikası olarak kabul edilen Meşhur Mağrib Su Seddi'ni onlar yapmıştır. Ticarî hayattaki başarılarının yanında teknik alanda ve imar faaliyetlerinde de oldukça iyi düzeyde oldukları ifade edilmektedir.¹⁴ Daha önce aynı bölgede kurulan Main Devleti ise birçok yönü ile Sebelilerin sahip olduğu kültür ve medeniyetin temelini oluşturmuştur.¹⁵

M.Ö. 115 yılında kurulan Himyerîler, aynı kültür ve medeniyetin taşıyıcısı olmakla birlikte sonraki devirlere adını daha güçlü şekilde duyurmuştur. Savaşçı bir millet olan Himyerîler, bedevi akınlarına karşı tahkim edilmiş saraylar yapmışlardır. Bu devirde Yemen “Kaleler Ülkesi” olarak tanınmaktaydı. Bunların en meşhuru San'a'da yapılmıştı. “Ğumdan Kalesi” adı ile anılan kale, her biri on zira (dirsek) yüksekliğinde olmak üzere toplam yedi katlıydı. Bu kale, tarihte bilinen ilk gökdelen bina olma özelliğine sahiptir. Yapıldığı dönemde, kalenin en üst katında granit, porfir ve mermerden oluşan hükümdarın sarayı yer almaktaydı. Sarayın tavanı ise yekpare şeffaf bir taştan oluşuyordu. Öyle ki yukarı bakan kimse gökyüzünü rahatlıkla görebiliyordu. Dört cephesi farklı renkli taşlarla örülüşü olan kalenin her köşesinde yer alan bakır aslan heykelleri, rüzgâr estikçe kükreme sesi çıkarıyordu. Yirmi büyük salondan oluşan bina, geceleri kandiller-

¹² Serjeant, R. B. *İslâm Şehri*, Çev: Elif Topçugül, İz Yayınları, II. bs. İstanbul 1997, s. 200-203.

¹³ Özey, Ramazan, *Dünya Denklemine Ortadoğu Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, Genişletilmiş IV. bs. İstanbul 2009, s. 286.

¹⁴ Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev: Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul 2011, s. 85-92; Bilge, “San'a”, *DİA*, XXXVI, 88; Sebe ve Main Devleti hakkında bilgi için bkz. Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslam*, Matbaatü Hilal, II. bs. Mısır 1922, I, 111-120.

¹⁵ Çağatay, Neş'et, “Samiler-araplar ve Güney arabistan Devletleri” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, Sayı: III-IV, 1955, s. 52.

le aydınlatılıyordu. Bu muhteşem bina Müslümanların üçüncü halifesi Hz. Osman dönemine kadar ayakta kalmıştır.¹⁶ Erkek tanrı olarak Ay'a, dişi tanrıça olarak ise Güneş'e tapan Güney Arabistanlılarda heykelcilik mimari kadar gelişmemişti. Oysaki bu bölge insanları yapı yapmada, taş kesmede, set ve kasır inşasında çok maharetliydi. Binaları süslemede ise yazıtlar, hayvan resimleri ve ağaç yaprakları şeklinde oymalarla taş işçiliğinin güzel örneklerini sergilemekteydiler. Geriye bıraktıkları kale, şehir, tapınak, su havuzları vs. eserler, onların yapı tekniğinde ulaştıkları seviyeyi yansıtmaktadır.¹⁷

Yemen, 525 yılında Habeşlilerin kontrolüne girdi.¹⁸ San'a başkent oldu. Yemen Valisi Ebrehe mutaassıp bir Hristiyan'dı. Yemen'de dini yaymak ve ticari hareketliliği buraya kaydırmak için San'a'da Kulleys adıyla görkemli bir kilise yaptırdı. Böylece Arabistan'ın din ve ticaret merkezi San'a olacaktı. Binanın dekorasyonu için Bizans'tan mermer ve mozaik ustaları getirtti.¹⁹ İbn Hişam'da bu kilise için Ruhâm denilen kıymetli bir taş türü ile altın nakışlı taşlar ve hatta Belkis'in sarayından süslemeler nakledildiği belirtilmektedir.²⁰ Bizans İmparatoru, ustalarla birlikte bölgedeki dini hayatı şekillendirmesi için bir de papaz gönderdi. Bu papazın hazırladığı yirmi üç maddelik kanun derhal yürürlüğe konuldu. Ebrehe, Arapları Kâbe yerine bu kiliseye yönlendirebilmek için farklı bölgelere davetçiler gönderdi. Ancak sonuç düşündüğü gibi olmadı. Araplar bu kiliseye yönelmediler.²¹ Bu defa Ebrehe Kâbe'yi yıkma girişiminde bulundu. Ancak hareketi başarıya ulaşamadı.²² San'a'nın meşhur camisi Camiu'l-Kebîr'in bu tapınağın yerine yapıldığı belirtilmektedir.²³ Bazı rivayetlere göre ise tapınağın kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır.²⁴

Himyeri hanedanının soyundan gelen Seyf b. Zî Yezen'in Yemen'i Habeşistan idaresinden kurtarmak için Sasanîlerden yardım alması üzerine, 575 yılında Yemen'e Sasânîler hâkim oldular.²⁵ 628 yılında İslam'ı kabul eden Sâsânîlerin Yemen Valisi Bâzân ile birlikte San'a, ardından tedrici olarak Yemen'in diğer bölgeleri İslam topraklarına dâhil oldu.²⁶ Henüz Hz. Peygamber hayattayken bu bölgede peygamberlik iddiasında bulunan Esved'ül-Ansî, San'a'yı ele geçirerek hükümlük kurmak istemişse de hareketi kısa sürede engellendi.²⁷ Dört halife dönemi ve Emevî iktidarı boyunca bölgede bu tür bir problem yaşanmadı. Yemen, bir tanesi San'a olmak üzere üç ayrı vilayete ayrıldı.²⁸ Abbasiler döne-

¹⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 95; Çağatay, "Samîler-araplar ve Güney arabistan Devletleri", s. 65.

¹⁷ Çağatay, "Samîler-araplar ve Güney arabistan Devletleri", s. 65-66.

¹⁸ Fayda, Mustafa, *İslâmîyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, AÜİFY, Ankara 1982, s. 9.

¹⁹ Kazancı, Ahmet Lütfi, "Ebrehe", *DİA*, 1994, X, 79; Fayda, Mustafa, "Fil Vak'ası", *DİA*, 1996, XIII, 70.

²⁰ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, III. bs. Beyrut 1410/1990, I, 58.

²¹ Kazancı, "Ebrehe", *DİA*, X, 79; Fayda, "Fil Vak'ası", *DİA*, XIII, 70.

²² Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 102.

²³ Fayda, "Fil Vak'ası" *DİA*, XIII, 70.

²⁴ Bkz. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 102.

²⁵ Bkz. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 106.

²⁶ Fayda, *İslâmîyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 66-72.

²⁷ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, İlmî Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Kombassan Yayınları, Konya 1994, s. 42

²⁸ Yavuz, Hulûsi, *Kâbe ve Haremeyn İçin Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517-1571)*, Serbest Mat-
→

minde merkezî otoritenin zayıflamaya başlaması ile birlikte Zeydîlik²⁹ Yemen'de yayılma gösterdi.³⁰ Bu dönemde Sünnîler Zebid ve Tihâme'de toplanırken San'a Zeydîlerin merkezi haline geldi.³¹ Abbasî Halifesi Me'mun'un 820 yılında Zebid'e vali olarak gönderdiği Ziyad b. Ebih'in neslinden Muhammed, San'a'yı da içine alan geniş bir bölgede Ziyadî hanedanlığını kurdu. Ancak zaman içerisinde San'a ve Sa'de Zeydîleri yönetime isyan ettiler. Himyerî sülalesinden gelen Ya'furîler San'a'yı merkez edinerek kendi hanedanlıklarını kurdular. 800'lü yılların sonunda San'a ve Zebid'de aşırı Şii görüşlere sahip olan İsmailîler ortaya çıktı. Aynı dönemlerde ilk Zeydî imam el-Hâdî Yahya Yemen'e gelerek Zeydî hükümetinin temellerini atmış oldu. Fatımî, Eyyubî, Resûlî ve Tahirî hanedanlıklarının ardından Memlûk idaresine geçen Yemen, 1517 yılında Osmanlı idaresi altına girdi.³²

İslam'dan sonra Yemen'de hüküm süren devletler içerisinde toplumun sosyal ve kültürel açıdan gelişmesinde en etkili idarenin Resûlîler zamanında gerçekleştiği belirtilmektedir. Merkez teşkilâtını oldukça sistemli bir şekilde oluşturan Resûlîler, toplum hizmetlerinin yanı sıra, ilim ve sanata önem vermişlerdir. San'a ise merkez olarak Zebid'i tercih eden Resûlîlerin ardından hükümdarlık kuran ve onların yönetim sistemini devam ettiren Tahirîler döneminde bu hizmetlerden nasibini alabilmiştir. Tahirîler San'a'da amme hizmetleri gerçekleştirdiler. Daha önce bölgede hüküm sürmüş olan Eyyubîler ise zirai faaliyetlere, dolayısı ile sulamaya büyük önem vermişler ve Avrupa devletleri ile ticari ilişkileri geliştirmişlerdir.³³ San'a surlarının büyük bir kısmı Eyyubîler döneminin girişken devlet adamları sayesinde inşa edilmiştir.³⁴ Görüldüğü gibi bölgede siyasî, dinî ve kültürel açıdan sürekli yaşanan hareketlilik, şehrin yer yer tahrip olmasına sebep olurken, bir yandan da yerleşik kültürün üzerine farklı kültürlerin etkisini eklemiştir.³⁵

II. Coğrafi Konumun ve Doğal Zenginliklerin Şehre Katkısı

Serjeant, San'a'nın neden özel bir şehir olduğunu aşağıdaki ifadeleri ile dile getirmektedir: *"San'a'nın neden eşsiz bir şehir olduğu sorulsa insanın aklına hemen görkemli evleri, İslam âlemindeki diğerlerinden öylesine farklı olan camileri ve ortaçağdan kalma bir düzenin mükemmel bir şekilde işlediği pazarları geliyor. Fakat San'a'yı çok özel bir şehir yapan şeyler yalnızca bunlar değil. maruz kaldığı tüm yıkım ve değişimlere rağmen, ne kadar mütevazı ve fakir görünürse görürse (görünsün) halen ayakta kalabilen yapılarının oluşturduğu o el*

→ →

baası, İstanbul 1984, s. 28.

²⁹ Hicrî dördüncü yüzyıldan itibaren kaynaklarda ismini duyuran Zeydîlik mezhebi Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'ye dayandırılmakta, ancak itikadî görüşlerinin oluşum süreci ile ilgili net bilgiler bulunmamaktadır. Zeyd b. Ali ve taraftarları ile birlikte Hz. Ali torunlarının Emevî iktidarlarına başkaldırıları mezhebin doğuş sebebi olmuştur. İmamet anlayışı ile temayüz eden mezhep, bu açıdan siyasi bir misyon taşımaktadır. Gökalp, Yusuf, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 65.

³⁰ 280/893 yılından itibaren bu bölgede faaliyet göstermeye başlayan Yahya b. Hüseyin vasıtasıyla gerçekleştiği belirtilmektedir. Gökalp, *Zeydîlik*, s. 119

³¹ Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 28.

³² Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 28-32.

³³ Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 28-32.

³⁴ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 47-48.

³⁵ Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 27-47.

değmemiş görüntü San'a'yı farklı bir şehir kılıyor."³⁶ İbrahim Abdüsselam Paşa ise 1906 yılında yayınladığı "Yemen Seyahatnamesi ve Bitkisel Coğrafyası" adlı çalışmasında San'a'yı tasvir ederken doğal güzelliklerinden söz etmekte: "San'a'nın bulunduğu yer dünyanın en güzel yerlerinden biri olup sürekli baharın gürültüğünün etkisiyle her zaman tazedir. Hele manzarası doyulur şeylerden değildir. Doğu ve batısındaki Sera'nın en yüksek dağları, eteklerinde latif vadileri, kuzey ve güneyine doğru geniş ovalar görülür ki, bu ovaları kısmen dere ve gayllerden akan sular sulamakta ve ihya etmektedir" diyerek şehri tanımlamaktadır.³⁷

San'a, kendine özgü mimari yapısının yanında oldukça verimli bir araziye sahip olması açısından da dikkat çekici bir şehirdir. Meyve ve sebzesi boldur. Üzüm, tatlı limon, ağaç kavunu, turunç, karpuz, incir, nar, erik, zerdali, elma, badem, kayısı, ceviz gibi birçok çeşit meyve ile sebze San'a'nın ılıman ikliminde yetişmektedir.³⁸ Kahve ve gat en önemli tarım ürünleri arasındadır. 1300 metreden itibaren kahve bahçeleri, 1400-2600 metreler arasında ise bir çeşit uyuşturucu olarak tüketilen gat ağaçları bölgeyi kuşatmaktadır. Gat, keyif verici bir özelliğe sahip olan bodur bir ağaç türüdür.³⁹

San'a, coğrafi konumu sebebiyle çok erken dönemlerden itibaren kuzey-güney istikametindeki ticaret güzergâhının önemli bir parçası oldu. Şehri tarih boyunca önemli kılan sebeplerin başında dokuma sanayisi ile birlikte bu özelliği gelmektedir. İslam'dan hemen önce Mekkeli Kureyşliler kışın Yemen'e, yazın ise Suriye'ye yılda iki defa ticaret kafillesi çıkarıyordu. İslamî dönemde ise bölgeden geçen altı ticaret güzergâhının en işlek olanı San'a'dan başlayarak Şam istikametine giden yoldu. Bu ticarî yolun bir kolu ise Mekke'ye ulaştıktan sonra Kızıldeniz kıyısından Akabe körfezi aracılığı ile Eyle'ye ve buradan Maan'a varıyordu.⁴⁰ San'a'lı tüccarlar; Şam, Hind okyanusu etrafına, Irak, Mısır, Faris çarşılarına gidiyorlardı. Kumaş ticaretinin yanı sıra gümüş ticareti de yapıyorlardı. Özellikle Irak ile ticaret çok gelişmişti. San'a'da kurulan Iraklılar çarşısı ve Iraklılar yolu adıyla bilinen yol, bölgeler arası iletişimin canlılığını yansıtmaktaydı.⁴¹

San'a yakınlarında yetişen ve safranın rengini andıran vers, erken dönemlerde kumaş boyamada kullanılmakta olan bir bitki türüdür. Güzel kokusu ile bilinen ve susamı andıran bu bitki, geçmişte yalnız kumaş boyamada değil saç ve sakal boyamada da kullanılmaktaydı. Hz. Peygamber'in zatülcenp hastalığına karşı bu bitkiyi tavsiye ettiği ifade edilmektedir.⁴² Ortaçağda Yemen'in dokumacılığa önemli bir katkısı vardı. Emevî Halifesi Süleyman b. Abdülmelik döneminde burde, yelek, şalvar, külah ve sarık gibi giysilerin üretim merkezi burasıydı. San'a'da çıkarılan yakut, X. yüzyılın en rağbet gören mücevherleri arasındaydı. Akik, yine aynı dönemlerde Yemen ile özdeşleşmiş bir taştı. En iyi cinsi

³⁶ Serjeant, *İslâm Şehri*, s. 210.

³⁷ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 54.

³⁸ Yemen Salnamesi, Muharriri: Hamid Vehbi, Birinci Defa, h.1298 (1880/1881), s. 68.

³⁹ Özey, *Ortadoğu Coğrafyası*, s. 279-280.

⁴⁰ Utku, Nihal Şahin, *Kızıldeniz, Çöl, Gemi ve Tacir*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 246, 329; Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hakimiyeti*, s. 25.

⁴¹ Beydâni, İman Muhammed Avad, *San'a fi Kitâbâtî el-Müerrihîn ve Cuğrafiyyîn el-Müslimîn Fî el-Karn el-Hicrî er-Râbiğ*, h.100-400, Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, eş-Şârika 2001, s. 94.

⁴² Bkz. Utku, *Kızıldeniz*, s. 326.

San'a'da çıkarılmaktaydı. İfade edildiğine göre bu taş dağdan kesilmekte, kumun içerisine konularak bir tavada kızartılmakta, sonra yine kum içinde güneşe bırakılmakta ve ardından cilalanmaktaydı.⁴³

X. yüzyılda San'a'da akik ticareti, silah ticareti, madencilik, dokumacılık, dericilik en yaygın mesleklerdi. Bölgede küçük ve büyük baş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Bu hayvanların derileri işleniyor, imalat için yeterli gelmediği durumlarda, doğu Afrika'dan da deri getiriliyordu. O dönemlerde San'a'da 33 adet bu işle uğraşan dükkân sahibi vardı. Altın, gümüş işleme ve pazarlaması ile uğraşanlar, içlerine farklı insanları almıyorlar, atadan gelen bu meslekleri babadan oğula devam ettiriyorlardı. Yer altından çıkarılan demir madeni, San'a'da işleniyordu. Şehirde demirciler çarşısı bulunmaktaydı. "Yeraşiyya" denilen Himyerî kılıcı meşhurdur. Ayrıca demirden hançerler ve çiftçi malzemeleri yapılıyordu. San'a'nın renkli çarşısında sanayiciler, zanaatçılar, tekstilciler, bitkisel ve hayvansal yağ üreticileri yer almaktaydı. Zeytinden yağ, susamdan tahin üretiyorlardı. San'a'da 54 adet susam yağı üreticisi bulunmaktaydı. Çömlekçiliğin yanı sıra mermercilik de iş sınıflarından biriydi. Zira binalar beyaz mermerden yapılmaktaydı.⁴⁴

Hulusi Yavuz, kitabelerde; bendlere, kanallara, sınır meselelerine ve gayri menkullere çokça atıfta bulunulmasının, bölgenin geçmişinin oldukça mamur olduğunu yansıttığını ifade etmektedir.⁴⁵ Geçmişteki kadar olmasa da XIX. yüzyılda San'a'da insanlar halen dokumacılık, kuyumculuk ve sanayi ile meşguldüler. Camiu'l-Kebîr etrafına yayılmış olan San'a çarşısı gayet büyük ve hareketliydi.⁴⁶

III. San'a'da Osmanlı İdaresi

1517 tarihinde Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinin ardından Emir Ebû Berekât'ın oğlu tarafından Haremeyn'i Şerifeyn'in anahtarlarının Osmanlı Padişahına gönderilmesi üzerine San'a'da bulunan ve Mısır'a bağlı olarak bölgeyi yönetmekte olan Çerkez Beylerinden Emir İskender, halkı Camiu'l-Kebîr'de toplayarak okuttuğu hutbe ile Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmiştir.⁴⁷ Ancak bu dönemde Osmanlı yönetimi Yemen'e tam olarak hâkim değildir. Bölgede iç karışıklıklar söz konusudur. Bu sebeple Yemen'e birkaç defa kapsamlı harekâtlar düzenlenmiştir. 1538-39'da Hadım Süleyman Paşa,⁴⁸ 1571'de Sinan Paşa Yemen fatihi olmuşlar, bölgeyi Osmanlı idaresi altına almışlardır.⁴⁹ Bu dönemlerde San'a merkez olma özelliğini korumaktadır. 1635-1834 tarihleri arasında Yemen'de Zeydî imamların, yönetimi ellerinde bulundurduğu görülmektedir.⁵⁰

1839'da Aden'in İngilizler tarafından işgali bölge üzerinde yeniden bir ha-

⁴³ Bkz. Utku, *Kızıldeniz*, s. 329, 341, 346.

⁴⁴ Beydânî, San'a, 126-130.

⁴⁵ Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 27.

⁴⁶ Zühdfî, *Mir'âtü'l-Yemen*, Kader Matbaası, İstanbul h. 1328 (19810/1911), s. 54-56; Bilge, "San'a", *DA*, XXXVI, 90.

⁴⁷ Yemen Salnamesi, Dokuzuncu defa, Vilayet Matbaası, h. 1313 (1895/1896), s. 300.

⁴⁸ Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti*, 45-47.

⁴⁹ Yavuz, Hulûsi, *Yemen'de Osmanlı İdaresi ve Rumûzî Târîhi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, I, CLVII-CLVIII.

⁵⁰ Bkz. Bartak, Yasemin, *Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)*, Baskılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013, s. 33-40.

rekât gerçekleştirilmeyi zorunlu kılmıştır. Yemen'in stratejik önemini artıran diğer bir konu ise 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması olmuştur. Zira Kızıldeniz'i Hint Okyanusu'na bağlayan Bâbu'l-Mendeb Boğazı'nın kontrolü Yemen'e sahip olmak ile mümkündür.⁵¹ 1872'de gerçekleştirilen büyük bir harekât sonrasında bölge tekrar Osmanlı idaresine girmiştir. Bundan sonra Yemen Vilayeti, San'a, Asîr, Taiz ve Hudeyde'den oluşan 4 sancağa ayrılmış,⁵² San'a, Osmanlı hâkimiyeti altında olduğu sürece Yemen Vilayeti'nin merkez sancağı olarak kullanılmıştır.⁵³ 1872 harekâtının ardından şehrin ve bölgenin stratejik önemi sebebiyle San'a'da Yedinci Ordu kurulmuştur.⁵⁴ Bu tarihten sonra San'a'ya yapılan yatırımlar daha da artırılmıştır. Belediye hizmetlerinin başlaması ile şehir daha bakımlı bir hale getirilirken,⁵⁵ 15-20 bin olarak tahmin edilen nüfus⁵⁶ yaşanan gelişmelere paralel olarak gittikçe artmıştır.⁵⁷ Bölgede sık sık yaşanan iç isyanlar⁵⁸ sebebiyle San'a'da görev yapan Osmanlı valilerinin yapmış oldukları eserlerin birçoğu yıkılmıştır. Ancak yine de günümüze kadar ulaşan ve kayıt altına alınan 71 adet Osmanlı eseri⁵⁹ San'a şehrine kazandırılan kültürel bir miras olarak varlığını devam ettirmektedir.

a. XIX. Yüzyıl'da Şehir Yerleşimi ve Mimari

Ağaçsız, çıplak kayalıklardan oluşan Nukum Dağı'nın eteklerine yaslanan San'a şehri,⁶⁰ güneyden kuzeye doğru uzanan bir ovanın ortasında bulunmaktadır.⁶¹ İbrahim Abdüsselam Paşa, şehrin planının dikdörtgen biçiminde olduğunu, çarşı ve binaları ile birlikte 8 rakamına veya kadınların saç örgüsüne benzediğini söylemektedir. Şehrin en önemli simgesi, etrafını çepeçevre kuşatan surlardır. Bu surlar, sekiz-on metre yüksekliğinde, bir tür killi topraktan yapılmıştır. Rivayete göre Sultan Selahaddin Eyyubî'nin, vali olarak bölgeye gönderdiği kardeşi Turanşah, mahalle mahalle dağınık vaziyette bulunan San'a surlarını, kasabanın etrafını kuşatacak şekilde imar etmeyi tasarlamış, görevden alınması üzerine atanan yeni vali Tuğtekin ise imarını gerçekleştirmiştir. Surların toprağı Rehbe adı verilen bir bölgeden getirilmiştir.⁶² Yemen'in Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından surların onarım geçirdiği belirtilmektedir.⁶³ 50-60 metre aralarla, biri ötekini savunmak üzere güçlendirilmiş kalelerle

⁵¹ Barlak, *Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen*, s. 17-18; ayrıca bkz. Barlak, Hasan, *Dinî ve Siyasî Yönünden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1909)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013, s. 249-251.

⁵² Bkz. Barlak, *Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen*, s. 35-40.

⁵³ Bkz. Sahillioğlu, Halil, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi" (*Yusuf Hikmet Bayur Armağanı 1985'den ayrışım*), TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 292.

⁵⁴ BOA A.MKT.MHM 451/8, 28 M 1290 (27 Mart 1873).

⁵⁵ Yemen Salnamesi, yy. ty. s. 205.

⁵⁶ Ahmed Raşid, *Târîh-i Yemen ve San'a*, II, 333.

⁵⁷ İbrahim Abdüsselam Paşa 1900'lü yılların başında şehrin nüfusunu 35 bin olarak belirtilmiştir. Bkz. İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 50.

⁵⁸ 1872-1909 yılları arasında gerçekleşen Yemen isyanları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Barlak, *Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen*, s. 64-99.

⁵⁹ Yeşilyurt, Yahya, *Medeniyetler Beşiği Kadim bir Osmanlı Ülkesi Yemen*, Babialı Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011, s. 156-159.

⁶⁰ Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 56-57.

⁶¹ Yemen Salnamesi, h.1298, s. 65.

⁶² İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 47-48.

⁶³ Boran, Ali, "Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, X, 358.

donatılmış olan surlar, 13,5 kilometre uzunluğundadır. Surların sekiz tanesi açık, dört tanesi kapalı olmak üzere on iki kapısı bulunmaktadır. Bu kapılardan Bab-ı Şuub, Bab-ı Şikadif, Bab-ı Rum açık ve Bab-ı Şihari, Bab-ı Abeyle kapalı olarak kuzeyde, Bab-ı Sitran, Bab-ı Yemen, Bab-ı Hazime, Bab-ı Belga açık ve Bab-ı Saile, Bab-ı Nezili kapalı olarak güneyde, Bab-ı Ka' ise batıdadır. Hudeyde yolu tarafındaki Bab-ı Ka', Taiz yoluna dönük olan Bab-ı Yemen, Arak ve Hacce yoluna dönük olan Bab-ı Şuub en işlek olan kapılardır. Bunların dışında Kasr olarak isimlendirilen iç kalede, şehre açılan Babü'l-Kasr (Kasr kapısı) ve San'a ile Bi'ru'l-Azeb (Azeb Kuyusu) arasında Babü's-Sabah adıyla bilinen iç kapılar bulunmaktadır.⁶⁴

Osmanlı hâkimiyetinin son dönemlerinde Yemen'de görev yapmış olan hukukçu Zeki Ehiloğlu hatıratında, kuruluş planı, büyüklüğü, sokakları ve şehrin etrafını çeviren surlarıyla San'a ile Diyarbakır şehri arasında bir benzerlik kurmakta, eserinde bu benzerliği şöyle ifade etmektedir: *“Diyarbakır'ı bilenler San'a'yı görmeden hayallerinde tecessüm ettirebilirler. Diyarbakır gibi San'a'nın etrafı bir sur ile çevrilmiştir. Diyarbakırın Dicle'ye dayanan iç kalesi gibi Sananın Nukum dağı eteklerine baş koymuş bir iç kalesi vardır. Sana surları yuvarlağa yakın duran şekilleri ve eb'adı cihetinden Diyarbakır surlarıyla ikiz hemşireler gibidir. Yalnız Diyarbakırdaki hemşire sert yüzlü, taştan, sanadaki ise yumuşak yüzlü topraktandır. Sert yüzlü hemşire arkasını akar suya vermiş, yumuşak yüzlüsü başını dağa yaslamıştır. 12 metre yüksekliği olan ve tıpkı Diyarbakır suru gibi eşit mesafelerdeki kapılardan girilen bir surun kerpiçten yapılmış iken yontma taşlarla örülmüş sur kadar asırlarca ayakta kalmış olmasını bizim iklimde kabul etmek zordur... Sana evleri tıpkı Diyarbakır evleri gibi taştan yapılmıştır. Çoğunun içinde Diyarbakırda olduğu gibi taş döşeli bir avlu, avlunun ortasında fiskiyeli bir havuz bulunur. Damlar, Diyarbakır damları gibi düzgündür. Sokaklar aynı şekilde dar, dönemeçlidir. Her iki beldenin kocaman tokmaklı sokak kapılarının duruşu birbirinden çalınmışa benzer.”*⁶⁵

Şehrin doğusunda yer alan, beş bin kadar haneye sahip çok katlı San'a evleri, kâgır yapısı ve alçı taşından yapılmış süslü pencereleriyle orijinal bir güzelliğe sahip olmasına rağmen iç mimari açısından bakımsız ve karanlıktır.⁶⁶ Dik ve dar merdivenli evlerin her bir katında bir veya iki oda bulunmaktadır. Tuvaletler en üst kattadır. Evlerde mutfak için ayrı bir bölüm yoktur. Binanın her hangi bir katında “tap tap” adını verdikleri müsait bir alan mutfak olarak kullanılır. Pencereler zemine yakındır. Evlerde masa veya yüksek mobilya bulundurulmaz. Taş üzerine kurulmuş olan binalar yukarıya doğru daha dardır. Bu şekilde iki kattan başlayıp yedi sekiz kata kadar çıkar. Mimari yapısı hiç değişmeyen San'a evleri, kalın duvarları, tahta kapaklı ve genelde kapalı duran küçük pencereleri ile birer kale gibidirler.⁶⁷ San'a evlerinin dışarıdan görülemeyecek şekilde etrafı duvarla veya bahçe ile donatılmış avlularına “Mefreç” adı verilir.

⁶⁴ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 48-49.

⁶⁵ Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 58-59.

⁶⁶ Yemen Salnamesi, h.1298, s. 66.

⁶⁷ Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, yy. h. 1327(1909/1910), s. 45-47; Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 59, 61.

Avlunun ortasında bulunan fiskiyeli havuzun çevresi de çiçeklerle süslenmiştir. Genellikle misafir odaları bahçeye bakmakta ve bahçe ile arasında geçiş bulunmaktadır. Mefreçlerin süslemesi ve güzelliği ev sahiplerinin zenginliği nispetindedir.⁶⁸ Şehir halkı, San'a'nın ortasından çıkan "Ğaylü'l-Esved" olarak isimlendirdikleri suyu kullanmazlar. Halk içme ve sulama amacıyla kuyu sularını tercih etmektedir.⁶⁹

İslamî döneme ait San'a ile ilgili belki de en önemli unsur San'a Büyük Camii, diğer adıyla Camiu'l-Kebîr'dir. Zira Serjeant bu caminin bizzat Hz. Peygamber'in emriyle hicretin 6. yılında meşhur Ğumdan Sarayının bahçesine inşa edildiğini belirtmektedir. Her ne kadar sonradan gerçekleştirilen tamirat ve eklemeler olsa da bu cami İslam tarihinin ilk döneminden günümüze kadar gelen en önemli eser olarak ifade edilmektedir.⁷⁰ h. 1298 (1880/1881) yılına ait Yemen Salnamesinde ise Camiu'l-Kebîr'in, Abbasiler döneminde Muhammed b. Yafer tarafından Beytü'l-Haram'a benzetilerek hicri 265 (878/879) tarihinde yaptırılmış olduğu belirtilmektedir.⁷¹ Bu tarih muhtemelen caminin ciddi bir genişletme ve onarım geçirdiği dönemi ifade etmektedir. 80 metre boyunda 60 metre genişliğinde dikdörtgen şeklindeki cami 180 adet sütuna sahiptir. Caminin "Suh" denilen 50 metre boyunda ve 40 metre genişliğindeki dört yanı direklerle çevrili avlusunun ortasına yakın yerinde, siyahlı beyazlı muntazam düzenlenmiş taşlarla süslü, 5 metre genişliğinde ve 8 metre yüksekliğinde bir bina bulunmaktadır. Binanın üzeri kubbe ile örtülüdür. Suh'un ortasındaki bu bina ve caminin bütünü, Kabeyi Muazzama'yı içine alan Beytü'l-Haram görüntüsü vermektedir. Caminin kubbesinin karşısındaki kenarının iki köşesine, yüksekliği 20'şer metre olan iki minare ilave edilmiştir.⁷²

Yemen'in Türkler tarafından fethedilişinin ardından San'a da yeni bir yapılanma döneminin meydana geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle savunma amaçlı inşa edilen yapıların yanında, ilk defa kalenin içine cami yapılmış, şehre, Osmanlı mimarisinin tarzını ve dekoratif unsurlarını taşıyan büyük kubbeli camiler yapılmaya başlanmıştır. Zamanla Osmanlı etkisi diğer binalarda da kendisini hissettirir olmuştur.⁷³ Yemen valilerinden Hasan Paşa'nın h. 1005 (1596/1597) yılında Eski San'a tarafına yaptırdığı Bekriye Camii bunlardandır. Bu cami, Osmanlı Devleti'nin şehre kazandırdığı ilk cami olarak bilinir. Osmanlı döneminde bu camilerin dışında şehirde büyüklü küçüklü kırk beş cami, yirmi hamam ve yaklaşık bir o kadar han olduğu belirtilmektedir.⁷⁴

San'a'da Osmanlı tarzında inşa edilmiş olan camilerden Murâdiye Camii Özdemir Paşa tarafından yaptırmıştır. Tek kubbeli ve tek minareli olarak tasarlanan Bekîriye Camii ile Cenâh, Müzhib, Tavâşî, Talha ve Mehmed Paşa camileri San'a'da bulunan Osmanlı camileri arasındadır. Türk idareciler tarafından yaptırılan medreseler ise Yemen Beylerbeyi Murad Paşa'nın inşa ettirdiği Âdiliye-

⁶⁸ Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 64.

⁶⁹ Zühdî, *Mir'atü'l-Yemen*, s. 54-56.

⁷⁰ Râzî, *Târîhu Medîneti San'a*, s. 133; Serjeant, *İslâm Şehri*, s. 197-198.

⁷¹ Bkz. Yemen Salnamesi, h.1298, s. 68.

⁷² İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 50.

⁷³ Serjeant, *İslâm Şehri*, s. 200.

⁷⁴ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 48-50; Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 60.

ye Medresesi ile Vezir Yemenli Hasan Paşa'nın yaptırdığı Bekîriyye medreseleridir. Tavâşî ve Mayden hamamları günümüze kadar ulaşan eserlerdendir. XIX. yüzyılda Yemen'de imar faaliyetlerinin arttığı görülmektedir. Özellikle birçok askerî bina, kışla ve askerî okul bu dönemde yaptırılmıştır. Günümüzde askerî müze olarak kullanılmakta olan kışla, önemli Osmanlı eserlerindedir. 1898'de Vali Hüseyin Hilmi Paşa'nın yaptırmış olduğu vilâyet binası da zamanımıza kadar ulaşmıştır.⁷⁵

Eski San'a olarak isimlendirilen ve Osmanlı döneminde daha çok Arapların yaşadığı şehrin bu yakasında, günümüze kadar ulaşan dokuz adet Osmanlı eseri bulunmaktadır. Bölgenin girişi Babu'l-Yemen (Yemen Kapısı)'den gerçekleşir. Kapının hemen karşısında, ancak sur dışında Osmanlı eseri bir çeşme bulunmaktadır. Bu çeşme vali vekili Abdullah Paşa tarafından, son dönem Osmanlı mimarisine uygun şekilde, rengârenk taşlarla imar edilmiştir. San'a-Taiz telgraf hattının anısına nişane olarak dikilmiş olan övünç sütunu ve Yedinci Ordu için yapılmış olan kışla da eski San'a tarafındadır. Binanın içindeki avluda bir cami ve hamam bulunmaktadır. Mayden Hamamı ise Eski San'a'nın en ünlü Osmanlı hamamıdır. İbrahim Abdüsselam Paşa, şehrin ne tarafına dönülse Osmanlıya ait yüksek yüksek inşa edilmiş eserler görüldüğünü, bunların büyük bir kısmının Yemen valilerinden Hüseyin Hilmi Paşa ile Müşir Abdullah Paşa dönemlerine ait olduğunu belirtmektedir.⁷⁶

San'a'da yaşamakta olan Türkler daha çok şehrin batı tarafında, Bi'ru'l-Azeb (Bekar Suyu) etrafına yerleşmişlerdir. Bu kısım San'a surlarının içinde olmakla birlikte asıl San'a ile arasında bir sur daha yer alır. Aradaki geçiş dikkat çekici süslemelere sahip Babu's-Sabah kapısı ile gerçekleşir. Kapının önünde meşhur Şerare Meydanı bulunmaktadır. Ehiloğlu, zemini toprak olan bu geniş meydanın özellikle Türkler için çok anlam ifade ettiğini, meydanın etrafındaki resmi devlet binaları ile birlikte yeşillik içerisindeki bahçeli evlerin burada buldukları müddetçe onlara ferahlık verdiğini belirtmektedir. Şehrin bu yakasında evler daha seyrek, pencereler daha büyük, binaların içi kullanışlılık açısından daha uygundur. Evlerin birçoğu meyve ağaçları ile donatılmış bahçeler içerisindedir. Burada oturanlar genelde üst düzey idareci ve asker aileleridir. Bekâr subaylar ise bir sonraki Yahudi mahallelerine yakın, daha bakımsız binarlarda kalmaktadırlar.⁷⁷

Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilâtı şehrin doğu tarafında ve sur içinde kurulmuştur. Hükümet konağı, adliye ve şeriyeye daireleri, merkez mutasarrıflığına ve zabıtaya bağlı daireler, telgrafhane, matbaa, aynı bölge içerisindedir. Hükümet konağının hemen karşısında rüşdiye okulu ve muvakkithane bulunmaktadır. Daha doğuya doğru asker koğuşları, cephanelik, paratoner, hayvan gücü ile çalışan değirmenler, asker için erzak ve mühimmat ambarları, vilayet a'şar ambarı yer almaktadır. Yine surun iç batı tarafında Bi'rül-Azeb mevkiinde üç yüz yataklık askerî hastane, hastanenin batısında ise karakol vardır. Burada yer alan geniş Şerare Meydanı'nda valiye ait büyük bir konak mevcuttur. Ayrıca bir

⁷⁵ Tomar, Cengiz, "Yemen (Tarih)", *DİA*, 2013, XLIII, s. 415.

⁷⁶ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 51; Yeşilyurt, *Yemen*, s. 157-158.

⁷⁷ Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 61.

karakol da burada bulunmaktadır. Osmanlı idaresinin son döneminde yapılan gösterişli mimarisiyle sanat mektebi de aynı alan içerisinde. Surun dış kısmında ve güney yönde orduya mahsus çok sayıda koğuş, başkumandan dairesi, merkez kumandanlığı dairesi, askerî bahçeler, havuzlar, Nukum Dağı tarafında topçu kışlası, orduya ait hayvan barınakları, yel değirmeni ile yine idareye bağlı bazı mekânlar yerleşik haldedir.⁷⁸

Şehrin tarihî dokusuna ilave olarak yaptığı eserlerin yanında, özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren resmi kurumlara ait binaları; hastaneleri, belediyesi, mahkemeleri, ibtidâî mektepleri, askerî ve sivil rüşdiye mektepleri, dâru'l-muallimîn mektebi, idadî mektebi, sanat mektebi, matbaası, posta ve telgraf teşkilâtı ve askerî teşkilâtı ile Yemen'de pek çok kurumun temellerini atan Osmanlı yönetimi, bölgenin modernleşmesine önemli katkılar sağlamıştır. Dolayısıyla San'a, zengin kültürel mirasının yanında Osmanlı idaresinin etkisini de üzerinde taşımaya devam etmektedir.

b. Dinî, Sosyal ve Kültürel Hayat

San'a'nın, Osmanlı idaresi döneminde, etnik unsurlar ve mezhepler açısından renkli bir ortama sahip olduğu görülmektedir. Türklerin ciddi bir nüfusa sahip olduğu şehirde, Müslüman yerli halk Zeydî ve Şafîî olmak üzere başlıca iki mezhebe tâbidirler. İsmailîlerin merkezi Yam şehri olmakla birlikte San'a'da da İsmailîler bulunmaktadır. Şehrin bu renkli kültürüne etkisi olan diğer bir önemli unsur ise Yahudilerdir. Müslüman halk Arapça konuşup yazarken Yahudiler hem Arapça hem de İbranice konuşmakta, İbrani hattıyla yazı yazmaktadırlar. 1900'lü yılların başında San'a'da yaklaşık 35.000 Arap, 3.000 Türk ve 2.500 Yahudi yaşamakta olduğu belirtilmektedir.⁷⁹

Zeydîlerin önemli bir bölümü San'a'da yaşamaktadır.⁸⁰ Yemen nüfusunun yaklaşık yarısının bağlı olduğu Zeydîlik, Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'ye dayanmakta, Şiiliğin Ehl-i Sünnet'e en yakın görüşlerine sahip kolu olarak bilinmektedir.⁸¹ Bu mezhebin temel görüşü imamet anlayışında kendini gösterir. İmamet, Hz. Ali-Hz. Fâtima soyundan gelen, Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin'in neslinden ilim, zühd, şecaat, cömertlik gibi imam olmak için gerekli şartları taşıyan her hangi bir kişinin veya kişilerin, imametini bizzat kendisinin ilan etmesinin ardından bu konuda gereken mücadeleyi vermesi ile gerçekleşmiş olur.⁸² Bu açıdan bakıldığında Zeydîliğin daha çok siyasî yönü ön plana çıkmaktadır. Zira Zeydîler ancak bu soya mensup olan ve liderliğini ilan eden imamlarına itaat etmektedirler. Zeydîler'in Osmanlı idaresi boyunca imamlarının önderliğinde sık sık ayaklanmalarının sebebi de temel olarak bu anlayışlarından kaynaklanmaktadır.⁸³ Yemen halkının Sünnî kesiminin büyük çoğunluğu Şafîî olmakla birlikte

⁷⁸ Yemen Salnamesi, h.1298, s. 67; Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 60.

⁷⁹ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 50-51.

⁸⁰ Rüşdî, *Yemen Hâtırası*, Matbaayı Osmâniyye, Dersaadet, h. 1327, s. 39.

⁸¹ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi İtikadî Ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, mütercimler: Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul t.y. s. 52.

⁸² Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdî'l Kerim b. Ebi Bekr Ahmet, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Dâru'l-Muüfe, II. bs. Beyrut 1390/1975, II, 154-155; Strothmann, R. "Zeydiye" *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, XIII, 549.

⁸³ Bkz. Barlak, *Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen*, s. 50-53.

San'a'da Zeydilere göre azınlıktadırlar.⁸⁴ Şafiîler daha çok Hudeyde ve Taiz şehirleri etrafında yerleşmişlerdir.⁸⁵

Miladi II. asrın sonlarından itibaren Yemen'e Yahudi yerleşimi söz konusu olmuştur. Müslümanlardan ayrı mahallelerde yerleşik bulunan Yahudilerin büyük bir kısmı San'a civarında yaşamaktadır. Her ne kadar Müslümanlarla eşit konumda tutulmasalar da can ve mal güvenliği ile dinlerini yaşama hürriyetine daima sahip olmuşlardır. Şehrin daha çok batı yakasına yerleşmiş bulunan Yahudilerin Yemen'deki toplam varlıklarının yaklaşık on bin kişi civarında olduğu belirtilmektedir.⁸⁶

San'a'da iki tane sahabe kabri bulunmaktadır. Bu sahabeden biri Bâbu'ş-Şuûbî kapısının dışında medfun olan Ferve b. Müseyk'tir. Ferve, Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuş, Hz. Peygamber onu, kavmini İslam'a davet etmesi için görevlendirmiş, Murad ve Mezhîc kabilelerine zekat memuru olarak atamıştır.⁸⁷ Hz. Ömer döneminde Kûfe'de zekât memurluğu yaptığı ifade edilen Ferve'nin daha erken dönemde vefat ettiği de rivayetler arasındadır.⁸⁸ San'alılar bu sahabiye büyük bir saygı duymaktadırlar. Şehrin Bâbu'l-Yemen adlı güney kapısının çıkışında bulunan piyade kışlasının içerisinde ise tabiîn döneminin önemli âlimlerinden Vehb b. Münebbih'in türbesi yer almaktadır. Babası İranlı, annesi ise Himyerî kökenli hadis âlimi Vehb b. Münebbih, Ömer b. Abdülâziz döneminde San'a kadılığı yapmıştır. Birçok kişinin kendisinden hadis rivayet ettiği belirtilmektedir.⁸⁹ San'a şehrine bağlı Haşb nahiyesinde ise Hz. Şuayb'ın kabri olarak bilinen bir ziyaret yeri bulunmaktadır. İslamî hassasiyeti yüksek olan bölge halkı için bu kabirler oldukça önemli ziyaret mekânlarıdır.⁹⁰ Farklı mezheplere tabi olan San'a halkının ibadethanelerini birbirinden ayırdıkları, mesela Hanefî olan Türklerin namaz için daha çok Bekriye Camii'nde toplandıkları, Zeydî mezhebine bağlı olan San'alıların ise farklı camilere yöneldikleri ifade edilmektedir.⁹¹

San'a'da İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren eğitime önem verilmiştir. Diğer İslam memleketleri ile yarışacak düzeyde faaliyet gösteren medreselerde önemli âlimler yetişmiştir. Erken dönemde başlayan ilk eğitim sayesinde halkın çoğu okuma yazma bilmekte ve Arapçayı düzgün konuşmaktadırlar.⁹² Hasan Kadri'ye göre okur-yazarlık oranı bu dönemde yüzde yetmiş civarındadır. Yazıları okunamayacak derecede bozuk, kullandıkları kalem beyaz bir kamış parçası, hokkaları ise boş bir fişek kovanından ibarettir. Halk bozuk da olsa el yazılarını rahatça okuyabilmekte ancak Osmanlıca okumakta zorlanmaktadır. Âlimlerin kütüphanelerinde bulunan kitaplar fıkıh, tefsir, peygamberlerin hayatı, İslam tarihi, Hz. Peygamber'e methiye gibi daha ziyade dinî ağırlıklıdır. Yemen tarihi, coğrafyası, bitki örtüsü ve hayvanları ile matematik ve astronomi konusunda

⁸⁴ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 50-51.

⁸⁵ BOA Y. PRK. AZ/44/68, 28 RA 1320 (4 Temmuz 1902).

⁸⁶ Bkz. Barlak, *Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen*, s. 55-57.

⁸⁷ Medinetü San'a, s. 191.

⁸⁸ Öğüt, Salim, "Ferve b. Müseyk" *DİA*, 1995, XII, 415.

⁸⁹ Demir, Mahmut, Mehmet Emin Özafşar, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, 2012, XLII, 608.

⁹⁰ Barlak, *Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen*, s. 44.

⁹¹ Tanrıku, Asaf, *Yemen Notları*, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara 1965, s. 160.

⁹² İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 51-52.

basit kitaplara sahiptirler. Bilimsel anlamda tarih, coğrafya, mühendislik, cebir, fen bilimi gibi kitapları okuyanlar yok denecek kadar azdır.⁹³

San'a'da eğitim-öğretim asıl olarak devletin açtığı okullar sayesinde resmi kurumlar aracılığı ile sürdürülmektedir. Şehrin merkezinde Osmanlı maarif teşkilâtına ait rüşdiye, mülkiye idadisi, sanat mektebi, askerî rüşdiye⁹⁴ ve biri kızlara özel olmak üzere on beş adet ibtidâî okulu bulunmaktadır. Bu okullarda yerli halkın çocukları ile birlikte şehirdeki Türk ailelerin çocukları da okumaktadır.⁹⁵

Yemenliler genel olarak esmer, buğday tenlidir. Saçlar siyah ve dalgalıdır. Genelde kıyafetlerine de saç bakımına da pek önem vermezler. Erkekler bıyıklarını keserler ancak uzunca sakal bırakırlar. Zayıf, ince vücutludurlar. Kuvvetli ve çeviktirler. Özellikle kırsalda yaşayanlar çabuk yorulmazlar, hızlı hareket ederler, savaşçıdırlar. Harp esnasında sabırlı ve her zorluğa göğüs gerebilecek bir yapıya sahiptirler.⁹⁶ Özellikle San'alılar ve Tihame bölgesi insanları bellerinde "cenbiye" dedikleri bir tür nakışlı kesici alet taşırlar. Pantolon giymezler. Bellerine peştamal sarar, üzerine kollu uzunca siyah bir gömlek giyerler. Başlarına da genellikle siyah sarık sararlar.⁹⁷ Halkın giyimi daha çok sosyal statüsüne göredir. Bu sebeple bir kişinin kıyafetinden hangi sosyal sınıftan olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Yahudilerin de aynı şekilde kendilerine özel kıyafetleri vardır. Mutaassıp Yemen kadınlarının sosyal hayatı kısıtlıdır. Evleri ile meşgul olur, kendi aralarında eğlenceler tertip ederler. Geleneklere göre kadınlar haklarını arama konusunda her hangi bir merciye müracaat edemezler.⁹⁸

Yemen'in genelinde ve San'a'da yerli halkın en büyük sorunu disiplinli bir hayata alışık olmamalarıdır. Onların bu tutumlarında coğrafyanın ve iklimin etkisi olabileceği gibi geçmişten beri sürekli dış güçlerin işgallerine maruz kalmalarının da payı olmalıdır. Gününbirlik yaşayan ve uzun vadeli planlar yapmayan bu insanlar için hayat durağandır. Yeniliğe açık değildirler. Az çalışırlar. Bununla birlikte kanaatkârdırlar. Az bir kazanç onlara fazlası ile yeterli gelmektedir. Tarihî olayları konuşmaktan ne kadar hoşlanmaktaysalar geleceği düşünmekten bir o kadar uzaktırlar. Ancak Yemen'e giden Türklerin ortak kanaatleri onların oldukça zeki ve becerikli insanlar oldukları şeklindedir. Doğru bir eğitim ile bu insanların çok şey başarabileceklerini düşünmektedirler. Geçmişte büyük medeniyetlerin kurulduğu bu bölgenin insanları, bilinçlendiği takdirde gelecekte de bu başarıyı yakalayabilecek güçtedir.⁹⁹

Halk, kendi içerisinde sosyal tabakalara ayrılmaktadır. Bunu bir çeşit kast sistemi olarak da ifade etmek mümkündür.¹⁰⁰ Sözü edilen sınıflar arasındaki ayrım o kadar belirgindir ki aralarında evlilik yolu ile dahi kaynaşma yaşanmamaktadır.¹⁰¹ İbrahim Abdüsselam Paşa'nın ifadesine göre San'a halkı, Gerâm

⁹³ Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, s. 33-35.

⁹⁴ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 51-52.

⁹⁵ Mahmut Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür Son Yemen valisinin hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da nasıl yıkıldı?*, Derleyen: Ali Birinci, İsis Yayınları, İstanbul 2001, s. 218.

⁹⁶ Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, s.101-102.

⁹⁷ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 52-53.

⁹⁸ Ehioloğlu, *Yemende Türkler*, s. 74, 75, 78.

⁹⁹ Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, s. 110-111; BOA Y.EE8/19, 11 S 1325 (26 Mart 1907).

¹⁰⁰ BOA Y.EE8/19, 11 S 1325 (26 Mart 1907).

¹⁰¹ Özey, *Ortadoğu Coğrafyası*, s. 279.

ve Recâm adıyla iki sınıfa ayrılmaktadır. Devlete vergi ödemekle yükümlü olanlara Gerâm, silah kullanma yetkisi olanlara Recâm adı verilmektedir. Diğer grup ise acizler ve kudretsizlerden oluşur.¹⁰² Hasan Kadri'nin, Yemen halkı ile ilgili sınıflandırmasında halk yine iki kesim olarak ifade edilmektedir. Bunlardan birincisi daha ziyade şehirli tüccar ve esnaftan oluşan asil ve muteber kişiler, diğeri ise sıradan köylülerdir. Bu sınıflar kendi içlerinde çeşitli gruplara ayrılmaktadır. Asiller sınıfında yer alanlar sâdât, meşâyih, fukahâ, negbâ, ukkâl ve kubeylî olarak adlandırılırlar.¹⁰³ Sâdât (Seyyidler), Hz. Muhammed'in soyundan geldikleri ifade edilen en saygıdeğer kesimdir. Seyyidler'in nesillerinin bozulmaması için yalnızca birbirlerine kız alıp verdikleri ifade edilmektedir.¹⁰⁴ Meşâyih (Şeyhler), kabilelerin liderlerinin oluşturduğu sınıftır. Şeyhler, kabile içerisinde geniş yetkilere sahiptirler.¹⁰⁵ Kabile mensupları tıpkı bir aile gibi şeyhlerine bağlıdır.¹⁰⁶ Fukahâ (Fakihler), Yemen'de âlimlerin oluşturduğu sınıfa denilmektedir. Fakihler, İslam hukuku ve Kur'an ilimleri okumuş kimselerdir. Bu sınıf da toplumda saygı gören kesimlerden biridir.¹⁰⁷ En önemli görevleri halkın davalarına bakmak ve Şer'î hukuka göre hüküm vermektir.¹⁰⁸ Eski derebeylerinin neslinden gelenlere Negbâ adı verilmektedir. Bunlar halkın eşraf kesimini oluşturmaktadırlar.¹⁰⁹ En az şeyhlik makamı kadar önemli bir kesim de Ukkâl (Âkilller)'dir. Âkil olmak esasen bir sınıf olmaktan ziyade kişisel bir saygınlık makamıdır. Zira bazı şeyhler ayrıca âkil olarak da saygı görmektedirler.¹¹⁰ Asaletini muhafaza eden çiftçiler, köylüler ve bedevilere ise Kubeylî, denilmektedir. Bunlar da nesillerini bozmamak için yabancılardan veya kendilerine göre düşük gördükleri topluluklardan kız alıp vermezler.¹¹¹ İkinci tabaka, toplumun alt düzey işlerini yerine getiren ve kesinlikle bir üst sınıfa geçemeyen insanlardan oluşmaktadır. Örneğin Cezzar (kasap), müzeyyîn (berber), hamâmî (hamamcı) neşşat (eğlendirici), devşân (insanların yüzüne yüksek sesle methiyesini söyleyen), meddâh (Peygamber ailesine methiye okuyan), mukheva (hancı) v.s. bu sınıfı oluşturmaktadır.¹¹²

¹⁰² İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 53.

¹⁰³ Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, ss. 24, 27.

¹⁰⁴ Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, s. 24-25; Hürmen, *Tevfik Biren'in Hatıraları*, s. 316.

¹⁰⁵ Siverek Mebusu Nureddin Bey, *Yemen Layihası*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul h. 1327 (1909/1910), s. 24, 25.

¹⁰⁶ Mehmed Memduh, *Miftah-ı Yemen*, Matbaatü Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul h. 1330, s. 25.

¹⁰⁷ Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, s. 27.

¹⁰⁸ Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 86-88.

¹⁰⁹ Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, s. 27.

¹¹⁰ Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, s. 27.

¹¹¹ Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, s. 27.

¹¹² Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, s. 27-28. Onbirinci yüzyılda San'a'da sosyal sınıflar şu şekilde ifade edilmektedir:

Kabileler

Tabakatu'l-Hâssa: Seyyidler ve şeriflerden oluşan özel tabaka.

el-Âmme: Halk tabakası; genelde tenleri siyahlaşmış, köylerde yaşayan ve çiftçilik yapanlar.

Harfiyyûn: Silah ticareti, madencilik, dokumacılık ve dericilikle uğraşanlar.

Sunna': Genelde şehirlerde yaşayan sanayici, üretici ve zanaatçılardan oluşmaktadır.

Ummal: Bina yapımında çalışanlar.

Fellahûn (Çiftçiler): Dağlarda basamak basamak tarım arazleri oluşturmuşlardır.

Tüccarlar: Özellikle ülkelerarası kumaş ve gümüş ticareti yapanlardır.

Rakîk: Daha çok savaşlardan elde edilen ve tarla ve evlerde çalıştırılan kölelerdir.

10. Ebna: Farsdan gelip, Himyeri aşiretleri ile evlenip Yemen'de kalmış olanların neslinden gelen-

Bölge halkının hayatı basit bir düzen içerisinde. Resmi kuralları sevmeyenler.¹¹³ Yemen'in genelinde olduğu gibi San'a'da da bedevi veya esnaf fark etmeksizin halk arasındaki davalar şer'i ahkâma ve geleneklere göre çözülür. Ancak bu hukuki işlemler yerli kadılar tarafından, ayak meclisi şeklinde ve yazısız hukuk kurallarınca gerçekleştirilir. Yerli halk mahkemelere gitmez. Bir çeşit hakem görevi gören serbest kadılar, tarafların verdiği ücret karşılığında davaya hükmederler. Bu kadılara fakih adı verilmektedir. San'a'da bu işi yapan fakihlerin büyük bölümünü Camiu'l- Kebîr etrafında bulmak mümkündür. Bir nevi arzuhalçiler gibi bazıları açık ortamda bir yer edinerek, bazıları küçük bir yazıhaneyi kullanarak işlerini yürütürler. Resmi hiçbir belge kullanılmaksızın gerçekleşen davalar fakihin küçük bir kâğıda yazıp imzaladığı hüküm ile sonuçlandırılır. Kişi bu hükmü kabul etmezse o takdirde kadiya gider ve iş daha resmi bir hale gelir.¹¹⁴

Yemen halkının en büyük zafiyetlerinden biri sarhoşluk verici özelliğe sahip olması sebebiyle gat çiğnemeleridir. Ehiloğlu hatıratında gat bitkisini şöyle tanıtmaktadır:

*"Gat: bir ağaç yaprağıdır. Şekli tıpkı nar ağacının filiz yapraklarına benzer. Tadı; pek hafif şekerli, daha doğrusu hafif pekmezli gibidir. Taze yaprakları koparıldıkça yeniden filiz veren gat ağacından toplanır. Ağacın filiz yaprakları koparılır, kurumamak için otlara sarılır, ezilmemek için de ince çubuklar arasına konarak demetler halinde bağlanır. Kış, yaz her gün çarşıya yüklerle gat gelir ve hemen satılır. Vaktinde gâtını alamayan Yemen'linin hali, sigarasız kalan tiryaki gibidir. Şu fark var ki: Tütün tiryakisi sigaranın üç beş günlük veya bir aylığını toptan alabilir. Gat tiryakisi, ihtiyacını aynı gün arayıp almak zorundadır. Zira taze yaprak ertesi güne kalırsa kurur. Her yerde ve her zaman taze gat bulmak şüphesiz ki vakit çalan bir iş olur."*¹¹⁵

Kadın, erkek, zengin veya fakir, Yemen'de bu alışkanlığa sahip olmayan yoktur. San'alılar öğle vakitlerinde evlerine çekilir, öğle yemeklerinin ardından düzenli olarak gat çiğnerler.¹¹⁶ San'a halkının özellikle varlıklı kesimi, bu alışkanlıklarını daha çok mefreç dedikleri, önü, içerisinde fiskiyeli havuzu bulunan avluya bakan odalarda gerçekleştirirler. Gat çiğneme işi nargile ile birlikte yapılır. Duvar kenarlarına dizilen ve yer minderlerinde sıralanan davetliler, bir yandan gat çiğner, bir yandan nargilelerini tütürür, bir yandan da fincanlarda kışır adı verdikleri, kahve kabuğunun kaynatılması ile elde edilen sıcak içeceklerden içerler. Yavaş yavaş kendinden geçen insanlar günün büyük bir kısmını bu halde tamamlarlar.¹¹⁷

Yemen'de halk silahı çok sever. Yediden yetmişe herkes silah taşır. Osmanlı Devleti'nin son Yemen Valisi Mahmut Nedim Bey, dönem itibarıyla Batılı-

→ →

lere denilmektedir. San'a'da önemli araziler edinmişlerdir.

11. Ehl-i Zimme: Gayr-ı Müslimler; Yahudi ve Hıristiyanlardır.

12. Bedeviler: San'a çevresinde yaşayan köylü Araplar'dır. Bkz. Beydânî, *San'a*, s. 111-140.

¹¹³ Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 86-88.

¹¹⁴ Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 86-87.

¹¹⁵ Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 64-65.

¹¹⁶ İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi*, s. 52.

¹¹⁷ Ehiloğlu, *Yemende Türkler*, s. 65-66.

ların kaçak yollarla halka ulaştırdıkları silahların senelerce insanlara bedava denilecek fiyatlarla satıldığını, böylece aç, çıplak fakir kim olursa olsun yerli halkın silah sahibi olduğunu belirtmekte, Yemenlilerin silaha olan ilgisini şu örnekle açıklamaktadır:

“Bir gün bir şeyh bana sormuştu;

-İstanbul'da halk ne silâhı taşır, onlarda bizim gibi martini mi kullanırlar?

Bu saf adama gülerek “Orada silâhla gezen yoktur. Sade asker silahlıdır. Onlar da şehirde dolaşırken silâhsızdırlar”, dediğim zaman ağzı bir karış açılmış ve,

-Ya vali, demişti, neden benimle alay ediyorsun, silâhsız adam olur mu?

Ona söylediğimin doğru olduğunu anlatmak için bir hayli şeyler dedikten sonra:

-İstersen seni İstanbul'a göndereyim de gözlerinle gör, fakat oraya giderken silâhını beraber götüremezsin, burada bırakmalısın, demiştim.

Adamcağızın namusuna taarruz edilmiş gibi birdenbire köpürerek: “İmkânı yok, yâ vali, imkânı yok” diye bağırması ve yanımdan uzaklaşırken ilâve etmişti:

-Ben ancak mezara silâhsız giderim. Ben sağ kaldıkça silâhımdan ayıracak hiçbir kuvvet yoktur. Allah bana bunu göstermesin”

Mahmut Nedim Bey, kan davalarının da oldukça yaygın olduğu bölgede, bu konuda insanların ikna edilmesi ve asayişin sağlanmasının bütün çabalara rağmen mümkün olmadığını ifade etmektedir.¹¹⁸

Sonuç

Yemen, üzerinde Mainliler, Sebeliler ve Himyerîler gibi önemli medeniyetlerin yaşadığı, zengin kültürel mirasa sahip tarihî bir bölge olması açısından dünyanın sayılı mekânlarından biridir. Bölgenin merkezî şehri San'a, kıtalararası ticari yolların kesişim noktalarından biri olması sebebiyle tarih boyunca önem arz etmiştir. Geçmiş dönemlerinde olduğu gibi İslam'ın kabulünden sonra da bölgedeki önemini sürekli koruyan San'a, farklı mezhep akımlarını da üzerinde barındırmıştır. Yemen, 1517 tarihinden itibaren Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş, dönem dönem Osmanlı idaresinden ayrılmış olsa da, özellikle 1872-1918 yılları arasında, bir Osmanlı vilayeti olarak varlığına devam etmiştir. San'a, bu süre boyunca Yemen Vilayeti'nin merkez sancağı olarak kullanılmıştır.

Güneydoğu Arabistan'ın iç kesiminde, oldukça yüksek bir yerleşim bölgesi olarak kurulan San'a, Yemen'in aşırı sıcak ikliminden bağımsız, ılık havası, zengin bitki örtüsü ve coğrafi özellikleri itibarıyla insanları cezbeden bir görünüme sahiptir. San'a'nın en önemli özelliklerinden birisi mimari yapısıdır. Bu yönüyle şehir, belki de tarihin en modern, günümüzün ise en otantik şehirlerinden biri olarak ifade edilebilir. Çok katlı ve süslemeli binaları ile etrafını çepeçevre kuşatan surları, şehrin en etkileyici özellikleri arasındadır. Ticarî bir merkez olmasından kaynaklanan renkli ve büyük çarşıları, dokumacılıkta ve demir işlemeciliğindeki maharetli ustaları ile San'a, birçok bölgeden gelen tüccarların alış-veriş merkezi olarak tanınmıştır.

Henüz Hz. Peygamber döneminde inşa edildiği belirtilen Camiu'l-Kebîr ile

¹¹⁸ Mahmut Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür*, s. 218-219.

birlikte birçok tarihî cami ve hamama sahip olan San'a'nın bu güne ulaşan yapılarının önemli bir kısmını Osmanlı eserleri oluşturmaktadır. Askerî teşkilâtı, idarî teşkilâtı, adlî teşkilâtı, belediyesi, okulları ve hastaneleriyle Yemen'deki birçok modern kurumların temeli San'a'da Osmanlı yönetimi döneminde atılmıştır.

San'a halkının önemli bir bölümünü Zeydiler ve Şafîiler oluşturmaktadır. Şehirde kendi mahalleleri içerisinde yerleşik bulunan Yahudiler de San'a'nın yerli halkının bir parçasıdır. 1872 sonrasında bölgenin stratejik öneminin artması sonucu Osmanlı Devleti'nin Yedinci Orduyu San'a'da kurması ve yeni vilayet sistemini oluşturması ile bölgede Türk nüfusunun da hızla arttığı anlaşılmaktadır. Bu haliyle San'a daha renkli ve kozmopolit bir yapıya bürünmüştür.

San'a halkı, kendine özgü kültürü ve yaşam tarzı ile günümüze kadar çok az değişen bölgelerdendir. Dinine bağlılığı ile bilinen halk, İslamî ilimlere büyük önem vermektedir. Aza kanaat eden, özgürlüğüne düşkün olan bölge insanı kendine müdahale edilmesinden hoşlanmaz. Oldukları gibi kabul edilmeli ve kendilerince yaşamalıdır. Aksi durumda onlarla anlaşmak mümkün değildir. Osmanlı Devleti idaresi altında her ne kadar sık sık ayaklanmış olsalar da günümüze ulaşan Türk-Yemen dostluğu, San'a şehrine kazınmış ortak değerlerin ve tarih birliğinin bir sonucu olarak anlaşılmalıdır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

- » BOA A.MKT.MHM 451/8, 28 M 1290 (27 Mart 1873).
- » BOA Y. PRK. AZJ 44/68, 28 RA 1320 (4 Temmuz 1902).
- » BOA Y.EE 8/19, 11 S 1325 (26 Mart 1907).

Fotoğraflar

- » *Fotoğraflarla Tarih Boyunca Türkiye-Yemen Dostluğu*, Proje Yönetmeni, Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul 2011.

Salnameler

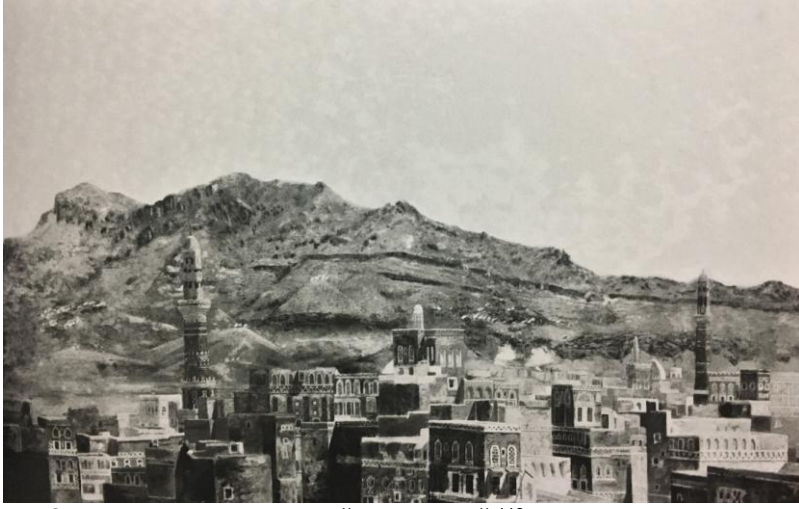
- » Yemen Salnamesi, Muharriri: Hamid Vehbi, Birinci Defa, h.1298 (1880/1881).
- » Yemen Salnamesi, Muharriri: Hamid Vehbi, İkinci Defa, h. 1299 (1881/1882).
- » Yemen Salnamesi, Dokuzuncu defa, Vilayet Matbaası, h. 1313 (1895/1896).
- » Yemen Salnamesi, yy. ty.

Tetkik Edilen Eserler ve Araştırmalar

- » Ahmed Raşid, *Târîh-i Yemen ve San'a*, II, ty. yy.
- » Barlak, Hasan, *Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1909)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013.
- » Barlak, Yasemin, *Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013.
- » Beydânî, İman Muhammed Avad, *San'a fî Kitâbâtî el-Müerrihîn ve Cuğrafiyyîn el-Müslimîn Fî el-Karn el-Hicrî er-Râbiğ, h.100-400*, Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, eş-Şârîka 2001.
- » Bilge, Mustafa L., "San'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2009, XXXVI, 8-90.
- » Boran, Ali, "Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, X, 347-363.
- » Çağatay, Neş'et, "Samîler-araplar ve Güney arabistan Devletleri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, Sayı: III-IV, 1955.
- » Demir, Mahmut, Mehmet Emin Özafşar, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, 2012, XLII, 608-610.
- » Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud, *Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdü'l-Mun'im Âmir, Dâru'l-Haya, Kahire 1960.
- » Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, İlmî Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Kombassan Yayınları, Konya 1994.
- » Ehiloğlu, Zeki, *Yemende Türkler*, Kardeş Matbaası, yy. ty.
- » Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, AÜİFY, Ankara 1982.

- » _____ “Fil Vak'ası”, *DİA*, 1996, XIII, 70-71.
- » Gökalp, Yusuf, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- » Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, yy. h. 1327 (1909/1910).
- » Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev: Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul 2011.
- » Hüseyin eş-Şeyh, *el-Arab Kable'l-İslam*, Dâru'l-Ma'rife, İskenderiye 1993.
- » İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, III. bs. I, Beyrut 1410/1990.
- » İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi ve Bitkisel Coğrafyası*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2008.
- » Kazancı, Ahmet Lütfî, “Ebrehe”, *DİA*, 1994, X, 79-80.
- » Mahmut Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür Son Yemen valisinin hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da nasıl yıkıldı?*, Derleyen: Ali Birinci, İsis Yayınları, İstanbul 2001.
- » Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi İtikadî Ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, mütercimler: Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul t.y.
- » Mehmed Memduh, *Miftah-ı Yemen*, Matbaatü Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul h. 1330 (1911/1912).
- » Nüveyrî, Şihabüddîn Ahmed bin Abdülvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, thk. Müfid
- » Kumeyha, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, XIII, Beyrut 2004.
- » Öğüt, Salim, “Ferve b. Müseyk” *DİA*, 1995, XII, 415.
- » Özey, Ramazan, *Dünya Denkleminde Ortadoğu Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, Genişletilmiş IV. bs., İstanbul 2009.
- » Râzî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah Muhammed, *Târîhu Medîneti San'a*, thk. Hüseyin b. Abdullah I-Umrî, Dâru'l-Fikr, III. bs., Beyrut 1409/1989.
- » Rüşdî, *Yemen Hâtırası*, Matbaayı Osmâniyye, Dersaadet, h. 1327 (1909/1910).
- » Sahillioğlu, Halil, “Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi” (*Yusuf Hikmet Bayur Armağanı 1985'den ayrışım*), TTK Yayınları, Ankara 1985.
- » Serjeant, R. B. *İslâm Şehri*, Çev: Elif Topçugil, İz Yayınları, II. bs., İstanbul 1997.
- » Siverek Mebusu Nureddin Bey, *Yemen Layihası*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul h. 1327 (1909/1910).
- » Strothmann, R. “Zeydîye” *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, XIII, 549-551.
- » Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdi'l Kerim b. Ebi Bekr Ahmet, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Dâru'l-Muüfe, II. bs. II, Beyrut 1390/1975.
- » Tanrıkut, Asaf, *Yemen Nottları*, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara 1965.
- » Tomar, Cengiz, “Yemen (Tarih)”, *DİA*, 2013, XLIII, 401-406.
- » Utku, Nihal Şahin, *Kızıldeniz, Çöl, Gemi ve Tacir*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.
- » Yavuz, Hulûsi, *Yemen'de Osmanlı İdâresi ve Rumûzî Târîhi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, I, Ankara 2003.
- » _____, *Kâbe ve Haremeyn İçin Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517-1571)*, Serbest Matbaası, İstanbul 1984.
- » Yeşilyurt, Yahya, *Medeniyetler Beşiği Kadim bir Osmanlı Ülkesi Yemen*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011.
- » Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslam*, Matbaatü Hilal, II. bs., Mısır 1922.
- » Zühdfî, *Mir'âtü'l-Yemen*, Kader Matbaası, İstanbul h. 1328 (19810/1911).

Ek:1

San'a ve iki kalenin yer aldığı Nukum Dağı¹¹⁹

Ek:2

San'a Bekiriye Camii¹²⁰

¹¹⁹ *Fotoğraflarla Tarih Boyunca Türkiye-Yemen Dostluğu*, Proje Yönetmeni, Halit Eren, IRCICA Yayınları, İstanbul 2011, s. 29.

¹²⁰ *Fotoğraflarla Tarih Boyunca Türkiye-Yemen Dostluğu*, s. 43.

Ek:3

San'a, Yemen Kapısı¹²¹

Ek:4

San'a resmî binalar; hükümet konağı, telgrafhane, mahkeme, askeriye¹²²

¹²¹ Fotoğraflarla Tarih Boyunca Türkiye-Yemen Dostluğu, s. 23.

¹²² Fotoğraflarla Tarih Boyunca Türkiye-Yemen Dostluğu, s. 51.